

ERMƏNİLƏRİN AZƏRBAYCANLILARA QARŞI SOYQIRIM TARİXİNDƏN: 1905-1906-cı İLLƏR, NAXÇIVAN

ZƏHMƏT ŞAHVERDİYEV

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Soyqırım, yaxud ümumi terminologiyaya uyğun olaraq genosid (yunan dilində genos - say, qəbilə və latın dilində caedo - öldürürəm sözlərindən ibarətdir) tarixi qədim zamanlardan başlasa da onun beynəlxalq hüquqi aspektləri İkinci Dünya müharibəsindən (1939-1945) sonra diqqət mərkəzinə çıxmışdır. Anti-hitler koalisiyasına daxil olan dövlətlərin yaratdığı Beynəlxalq hərbi tribunların nizamnaməsi və hökmündə bəşəriyyətə qarşı cinayət və ona görə məsuliyyət prinsipi müəyyən edilmişdir (1, s. 384). Nürinberq prosesinin sənədlərində "genosid" anlayışı tətbiq edilməsə də milli və irqi əlamətə görə mülki əhalinin kütləvi şəkildə məhv olunmasından bəhs edilir. Birləşmiş Millətlər Təşkilatı Baş Məclisinin 1946-cı il 11 dekabr (I) Qətnaməsində artıq genosid anlayışı tətbiq olunmuşdur. Genosid haqqında əsas sənəd isə BMT-nin 1948-ci il dekabrın 9-da qəbul edilmiş genosid cinayətinin qarşısının alınması və ona görə cəza haqqında konvensiyadır. Sonralar genosid barədə digər beynəlxalq hüquqi sənədlər qəbul edilmişdir. Azərbaycan 1991-ci ildə yenidən müstəqillik əldə etdikdən sonra milli qanunvericilikdə də bu problemə yer ayrılmışdır. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin 103-cü maddəsi soyqırım cinayətinə həsr edilmişdir. Azərbaycan Respublikası Prezidenti 1998-ci il martın 26-da "Azərbaycanlıların soyqırım haqqında" fərman vermişdir. Fərmanda ermənilərin Azərbaycan xalqına qarşı törədilmiş tarixi cinayətləri siyasi hüquqi baxımdan təhlil edilərək soyqırım kimi qiymətləndirilmiş, Azərbaycan xalqına qarşı törədilmiş bütün soyqırım faciələrini qeyd etmək məqsədilə 31 mart azərbaycanlıların soyqırım günü kimi elan edilmişdir (2).

Soyqırımların daim yad edilməsi hər bir Azərbaycanlıların ən müqəddəs vəzifələrindən biridir. Bunun üçün Azərbaycanlıların soyqırımlarının mükəmməl tarixi yaradılmalıdır.

Azərbaycanlıların soyqırım tarixinin öyrənilməsi obyektin inkişaf mərhələsinə çatanadək mürəkkəb və ziddiyyətli yol keçmişdir. 1905-1906-cı illər azərbaycanlı soyqırımına M.S. Ordubadi və M.M. Nəvvabın əsərlərində (3; 4), əsasən, düzgün qiymət verilmişdir. 1918-1920-ci illər hadisələri də öz dövründə milli qırğın kimi qiymətləndirilmişdir. Sovet dövründə bu hadisələrin mahiyyəti köklü şəkildə dəyişdirildi. Yalnız 1990-cı illərin əvvəllərində həqiqət bərpa olundu. Soyqırım və ya genosid termini tətbiq edilməyə başladı (5, s. 118-119). Azərbaycanlıların soyqırım haqqında 1998-ci il 26-mart fərmanı bu sahədə tədqiqatlara əsaslı təkan verdi. Fərmanda doğru olaraq göstərildi ki, Azərbaycan xalqına qarşı dəfələrlə törədilmiş və uzun illərdən bəri öz siyasi hüquqi qiymətini almamış soyqırım da tarixin açılmamış səhifələrindən biridir. Fərmandan sonra soyqırımın nəzəri, hüquqi-siyasi problemləri azərbaycanlıların soyqırım tarixinin öyrənilməsi xüsusi elmi istiqamətə çevrildi.

Ermənilərin azərbaycanlılara qarşı soyqırım tarixi 1905-1906-cı illər qırğınları ilə başlayır.

1905-1906-cı illərdə Naxçıvanda baş verən hadisələr 1906-cı ilin fevralında keçirilən Tiflis sülh danışıqları zamanı ermənilər tərəfindən ortaya atılmış və onun mahiyyəti təhrif olunmuşdur. Erməni nümayəndələri bütün günahları azərbaycanlıların üzərinə atmağa, ermənilər arasındakı itkilərin sayını şişirtməyə çalışırdılar (6, s. 35).

1905-1906-cı illərdə Naxçıvanda baş verən qırğınların tarixi bəzi ədəbiyyatlarda əksini tapmışdır (7, s. 183-185). Onların nəzərdən keçirilməsi göstərir ki bu işlər M.S. Ordubadinin "Qanlı illər" əsərinin müvafiq hissəsinin təkrarından ibarətdir. Burada mövcud faktik material təhlil əvəzinə, sadəcə olaraq təsvir edilmişdir.

Naxçıvanda 1905-1906-cı illərdə baş vermiş milli qırğınların tarixinə dair mənbələr də bir sıra xüsusiyyətlərə malikdir. Azərbaycan üzrə soyqırım tarixinin mənbələri içərisində rəsmi təhqiqatın-Senator Kuzminskinin 1905-ci ildə Bakı şəhəri və quberniyasında keçirilən təftiş materialından geniş istifadə edilir (9). Naxçıvan bölgəsinin daxil olduğu İrəvan quberniyasında belə bir rəsmi təhqiqat aparılmamışdı. Bu baxımdan azərbaycanlıların soyqırımının Naxçıvanda gedişi M.S. Ordubadinin və Mir Möhsün Nəvvabın əsərlərindəki faktik material əsasında öyrənilir. Onlar tarixi əsər olmaqla bərabər, qaynaq kimi də çıxış edir.

1905-1906-cı illər milli qırğınları ermənilərin azərbaycanlılara qarşı ilk soyqırım aktı olduğundan onun səbəblərinin hərtərəfli araşdırılması zəruridir. Bu hadisələrin səbəbləri elə həmin dövrdə diqqət mərkəzinə keçmişdi. Bolşevik partiyası öz sənədlərində başlıca səbəb kimi çar hökumətini göstərirdi (10, s. 99-110).

1905-ci il soyqırımının səbəbləri 1906-cı ilin fevralında keçirilən Tiflis sülh danışıqları proqramının birinci maddəsini təşkil edirdi. Onun müzakirəsi zamanı ermənilər əsas günahkar kimi hakimiyyət orqanlarını, azərbaycanlılar isə Daşnaksütunu və digər gizli erməni təşkilatlarını irəli sürmüşdü. V. Mayevski isə demək olar ki, bu problemə həsr edilmiş "Qafqazda erməni-tatar nifaqı" adlı yazısında hakimiyyət orqanlarını müdafiə edir, Daşnaksütunun günahkar olduğunu əsaslandırır (6).

1905-ci il "erməni-müsəlman davasının" tarixinə dair geniş faktik material toplayan M.S. Ordubadını da hadisələrin səbəbi düşündürmüş, onun haqqında belə yazmışdır: "Bu hadisələrin baş verməsi və səbəbi haqqında Rusiya və Qafqaz mətbuatı ilə yanaşı, Avropa və Amerika mətbuatı qızgın-qızgın canfəşanlıq etməkdə idilər. Bunu da bilməlidir ki, xarici mətbuat səhifələrində müzakirəyə qoyulmuş məqalələrin hamısı bir-birinə zidd, təzadlı fikirlərlə qarşı-qarşıya durmaqda idilər. Bunlardan hansının haqlı, hansının haqsız olduğunu deməyə ehtiyac olsa

da, hələlik bu kiçik səhifələrdə yerin və vaxtın azlığından təfsilatdan vaz keçib, bu hadisələrə səbəb dörd mühüm cəhəti deməklə kifayətlənəcəyəm" (3, s. 7). Təəssüf ki, M.S. Ordubadi o vaxt mətbuatda olan fikirlərə münasibətini bildirmiş, "Fəqət, məlumat və qüdrətim qədərincə bu ixtişaşə səbəb dörd şeydir - deyib, isbatdan da geri durmayacağam" yazır (3, s. 8). M.S. Ordubadinin göstərdiyi səbəblərə bəzi tədqiqatçılar da toxunmuşdur (11, s. 155-156). Lakin onlar, hələlik, hərtərəfli təhlil edilməmişdir.

M.S. Ordubadi göstərdiyi dörd səbəb içərisində birinci yerə Daşnaksütün partiyasının fəaliyyətini qoyur. İkinci səbəb kimi məhəlli hökumət məmurlarının müharibə zamanı etinasızlığı qeyd edilir. Üçüncü səbəb kimi müsəlmanların elmsizliyi və müasir işlərdən bixəbər olmaları qeyd edilir, "Dördüncü səbəbə gəldikdə ermənilərin avtonomiya-idarə muxtariyyəti həvəsində olmalıdır" (3, s. 8-11).

Göründüyü kimi dörd səbəbdən ikisi ermənilərin, biri hökumətini digəri isə azərbaycanlıların mövqeyi ilə əlaqələndirilir. M.S. Ordubadinin 1905-ci il soyqırımının səbəbləri ilə bağlı fikirləri maraqlı doğursa da, problemi tam əhatə etmir.

Amerikan tarixçisi T. Sviexovski da 1905-ci il "tatar-erməni müharibəsi"nin səbəbləri üzərində dayanır. Onun fikrincə bu iki etnik qrup arasında düşmənçilik uzun müddət ərzində davam etmiş, bu dövrdə isə dini ziddiyyətlər və adi nifrət çərçivəsindən kənara çıxmışdı. Sviexovski burada yaşayan ermənilərin böyük hissəsinin İran və Türkiyədən köçürüldüyünü, ermənilərin Rusiyanın himayəsi altında müsəlmanlara nisbətən daha sürətlə inkişaf etməsini, iqtisadi həyatda güclü mövqə qazanmasını qeyd edirdi. Mədəni-dini ziddiyyətlərlə birgə Azərbaycan burjuaziyasının dağıdıcı rəqabətdən narazılığı, qeyri ixtisaslı azərbaycanlı fəhlə və sahibkarlarla tacir ermənilər arasındakı toqquşmaları da ön plana çəkir (12, s. 99). Burada iqtisadi faktora geniş yer ayrılrsa da, ikili standart tətbiq edilir.

1905-1906-cı illər hadisələri ermənilərin ilk hazırlığından sonra 1905-ci il fevralın 6-da başlandı və geniş əraziyə yayıldı. Əvvəlcə M.S. Ordubadinin "Qanlı illər" əsəri əsasında soyqırımın gedişini ümumi xronologiyasına nəzər salaq:

Bakı - 1905, 6 - 10 fevral; Naxçıvan - 5-12 may; İrəvan - 23 may - 3 iyun; Eçmiədzin - 3 - 9 iyun; Cəbrayıl - 16 iyun; Şuşa - 16 - 21 - avqust; yenidən Bakı - 20 avqust - 14 sentyabr; Cavanşir qəzası - 26 sentyabr - 27 noyabr; Gəncə - 19 - 24 noyabr; Tiflis - 20 - 21 noyabr; yenidən Naxçıvan-26 - 30 noyabr; Qazax - 1905, noyabr 1906, yanvar; Tiflis sülh danışıqları 1906, fevral; Zəngəzur - 29 iyul - 15 avqust. Hadisələrin bu tarix və coğrafiyada baş verməsi təsadüf idimi? Bu sual da tədqiqatlarda ayrıca nəzərdən keçirilməmişdir. Ona bir başqa cavab versək qeyd edə bilərik ki, o təsadüf səciiyyə daşmamışdır. Bu baxımdan M.S. Ordubadinin aşağıdakı fikri maraqlı doğurur: "Əvvəlinci faciələrdə ermənilər yalnız hiylə və siyasətlə iş tutub bir ovuc könüllü əsgərlə müsəlmanların qüvvəsini əzmək istəyirdilər. Belə ki, Bakıda sülh edib müsəlmanları yatırtmaqla Şuşada müharibəyə başlayır. Şuşada sülh edib Gəncə quberniyasının sair yerlərini yandıрмаğa və dağıtmağa təşəbbüs edirdilər. Müsəlmanlar isə əvvəlcə bunları bilməyib sonralar gözlərini açıdırsa da, ermənilər Türkiyədən və İrandan əsgər yığıb müsəlmanları əzməyə çalışırdılar (3, s. 9).

Bakıdan sonra ermənilərin hücumuna Naxçıvan bölgəsi məruz qalmışdı. Bu Naxçıvanın strateji mövqeyi ilə bağlı idi. "Naxçıvan şəhəri Sisyan mahalının əhəmiyyətli bir keçidi, hər saatda əsgər toplanışına əlverişli olduğundan, ermənilər lazımı qədərində Naxçıvanda milli partiyalardan saxlamışdılar. Erməni əsgərləri əsla dinc oturmayıb, müsəlmanları hər saatda müharibəyə çağırırdılar" (3, s. 18). Bu fikir bizim üçün ciddi əhəmiyyətə malikdir. Buradan aydın olur ki, ermənilər hücum üçün əlverişli şərait gözləyirdilər. Belə olduğu halda Sviexovskinin müsəlmanları "bütün mövcud məlumatlara uyğun olaraq", adətən hücum edən tərəf kimi təqdim etməsi yanlışdır (12, s. 100).

Ermənilərin Naxçıvanda törətdikləri vəhşiliklər iki mərhələdən ibarət olmuşdur: 1905-ci il 5-12 may və 26-30 noyabr.

Əvvəlcə, 1905-ci il 5-12 mayda baş vermiş hadisələr üzərində dayanmaq. Faktlar bir daha sübut edir ki, ermənilər ciddi hazırlıq görərək, çoxlu silah-sursat toplamış və müsəlmanları qırmaq üçün hücum xətti seçmişdilər: "may ayının 5-də gündüz saat üç radələrində üç nəfər Cəhri kəndinin sakini - müsəlmanlar ermənilərin daha çox köçürüldükləri Şıxmahmud adlı yerdən keçdikləri vaxt ağır surətdə yaralanırlar". Digər bir fakta görə "may ayının 7-də Tumbul adlı müsəlman kəndini keçdikdə bir müsəlmanı vurub öldürdülər". Müsəlmanların mövqeyi ondan ibarət olur ki, bu işlərə qarşı qanuni tədbirlər görülsün. M.S. Ordubadi də bu hala xüsusi diqqət yetirərək yazmışdır: "May ayının 8-də İrəvan vitse-qubernatoru Baranovski İrəvandan şəhər qlavası Ağamalov ilə, daha bir ay qabaq Peterburqa getmiş şəhər qlavası Cəfərqulu xan Naxçıvanski ilə Naxçıvana daxil oldular. Onların gəlməsini eşitdikdə camaat qarıya tökülüb ermənilərin bu işindən şikayətə başlayırlar". Bu arada şikayətlərin məzmunu və nəticəsi bəzi mühüm mülahizələrə əsas verir. Müsəlmanlar faktik olaraq ermənilərlə barışıq can atır və hökumətdən mühafizə arzu edirdilər. Hökumət isə heç bir tədbir görməmişdir. Bunun nəticəsi idi ki, ermənilər cinayətlərini davam etdirir. Bu dəfə cinayətlər daha amansız şəkildə alır. Bir fakta görə "ayın 11-də Kültəpə adlı erməni kəndinin varlığı erməni fədailəri tərəfindən ailəsilə qətlə yetirildi. Ermənilər bunu da müsəlman camaatına nisbət verdilər. Lakin axırıncı təftişdə yuxarıda adı çəkilmiş partiya (Daşnaksütun-Z.Ş.) tərəfindən cəzalandığı məlum oldu". Deməli, öldürülən varlı Xaçatur ermənilərin özləri tərəfindən cəzalandırılmışdır. Onun qətlində də azərbaycanlılara qarşı istifadə etməyə çalışırdılar. Mayın 12-də ermənilərin hücumu zamanı törətdikləri cinayət, vəzifə borcunu yerinə yetirməli olan polis qızıqdırıcı rolunu da daha kəskin şəkildə alır. M.S. Ordubadi yazırdı: "Müharibə vaxtı polis

qulluqçusu naçalnik Angil qətlə mane olmayıb "Tez vur, oğlum! Tez ol oğlum!" deməklə könüllü cavanları cinayətə təşviq edirdi. Talan vaxtı "Tez olunuz! Tez aparınız!" deyib camaatı qızıqdırırdı" (3, s. 20). Əgər 5-12 may hadisələri zamanı naxçıvanlılar özlərinin müəyyən qədər müdafiə etməyə nail ola bilməmişdilsə, 26-30 noyabr hadisələri fəlakətli miqyas almışdı. M.S. Ordubadi hadisələri belə təsvir edir. "Noyabrın 26-sı gecəsi müsəlmanlara böyük müsibət üz verib, hökumətin də hiyləsini hamıya bildirirdi. Həmin gecəni Naxçıvanda müsibət gecəsi, odlu-alovlu gecə adlandırılmışlar. Həqiqətdə o gecə atəşli, ürəkdağlayan yanğınlı bir gecə idi... Camaat evlərindən çıxıb bazara getmək istəsələr də, kazaklar hər tərəfdən atəş açır mane olurdular". Beləliklə, kazaklar ermənilərlə əlbir olub müsəlman bazarını qarət edib, ona od vurmuşdular. Noyabrın 29-da erməniləri müdafiə edən kazaklar şəhərin ikinci hissəsində bir müsəlman evini atəşə tutmuşdular. Noyabrın 30-da isə Cəhri kəndi onlar tərəfindən yandırıldı. Beləliklə 26-30 noyabr hadisələri zamanı hökumət qüvvələri ermənilərin tərəfinə keçmiş, nəticədə naxçıvanlılara qarşı qırğın daha geniş miqyas almışdır (3,1 s. 21-22).

Mir Möhsün Nəvvab da öz əsərində Naxçıvan hadisələrinə yer vermişdir. Burada da ermənilərin dinc sakinlər üzərinə hücumu, onları qətlə yetirməsi təsvir edilmişdir. Lakin burda çox maraqlı bir epizod verilir. Özlərini müdafiə edən müsəlmanlar Böyük Badamlı kəndinə yaxınlaşdıqca "həmin kəndin bütün erməniləri-gənc və qoca, böyük və kiçik öz külfətləri ilə müsəlmanların qarşısına çıxdılar. Müsəlmanlar onları sevinclə sakitləşdirib, böyük ehtiramla oradan geri qayıtdılar". Bu hadisə hakimiyyət dairələrində böyük təşviş yaradır. İrəvan qubernatoru ora gedərək onlara hədə qorxu gəlir. "Yeni İslam dinini qəbul etmiş ermənilər cavab verdilər ki, bizi heç kəs zor və hədə qorxu ilə müsəlman etməyib. Əksinə biz özümüz könüllü olaraq, öz razılığımız və rəğbətimizlə islam dinini qəbul etmişik" (4, s. 22-23).

Ermənilərin Naxçıvanda 1905-ci ildə törətdikləri soyqırımdan bəhs edərkən yuxarıda bəhs edilənlərə bu və ya digər dərəcədə toxunulmuşdur. Lakin Oxcu-Səbadək, yaxud Qapan dərəsi hadisələrinin Naxçıvan, konkret olaraq Ordubadla bağlı çox ibrətamiz səhifələri də nəzərə alınmalıdır. Zəngəzurda həsr edilmiş tədqiqatlarda geniş yer tutan bu hadisələr (13, s. 197-214) göstərilən istiqamətdə də araşdırıla bilər.

M.S. Ordubadi "Qanlı illər"də "Zəngəzurda Oxcu-Səbadək, yaxud, Qapan dərəsi hadisələrinə dair" adlı bölmə vermişdir (3, s. 126-140). Ermənilərin 1906-cı ilin iyul-avqust aylarında Zəngəzurda törətdikləri vəhşiliklər misilsiz həddə çatdı. Ermənilər bir sıra kəndləri ələ keçirdikdən sonra "Zəngəzuru bir nişana almış məqamında duran Oxcu, Səbadək, Purdavud, Atqır köyləri ermənilərin həyati mülkiyyətlərini dəhşətə salmağa (terrora) başlamış idi. Zira Oxcu və ətraf köylərin islamı ən cəsur, ən şücaətli adamlar olduğundan əlavə, biri-birinə bağlı köylərin camaatı islamın ən müqəddəs əsəri olan ittifaq üzrə yaşamaqda idilər. Ermənilər 1906-cı il avqustun 9-da bu kəndlərə hücum çəksə də uğur qazana bilmir. Avqustun 14-də isə ermənilər daha böyük qüvvə ilə hücum keçdilər, Müsəlmanlar Saqqarsuya çəkildi. Ermənilər burada da əhaliyə divan tutur. Belə bir vəziyyətdə "sağ qalan islam və islamələr... çır-çılpaq Ordubad və mahal köylərinə pənah aparmışdılar Ordubad camaatı isə son dərəcə qonaqpərvər olduqlarından, xüsusən başları belə müsibət çəkmiş bu adamlara xüsusi qayğı göstərdilər". Beləliklə, Zəngəzurun erməni soyqırımından sağ qalan və Ordubada pənah gətirmiş əhalisinin sonrakı taleyində ordubadlılar mühüm rol oynadı. Onlar həmin insanlara qayğı göstərməklə qalmayıb, Səbadək səfərləri zamanı müsəlman kəndlərinin azad edilməsində iştirak etmişdilər.

Ermənilərin 1905-1906-cı illərdə azərbaycanlılara qarşı törətdikləri soyqırımlar ağır nəticələr verdi. Müsəlman əhali böyük itki verdi. Qırğının ilk dövründə, əsasən, bitərəf qalan çar hökuməti may ayından etibarən ermənilərin tərəfinə keçdi, onlarla ittifaq möhkəmləndirildi (12, s. 101). Ermənilər azərbaycanlılar əleyhinə düşmənlər təbliğat kampaniyasını da genişləndirdilər.

1905-1906-cı illər hadisələri azərbaycanlılar üçün də izsiz keçmədi. Siyasi oyanış, milli birlik ideyaları gücləndi. Naxçıvan bölgəsində ermənilərin törətdikləri vəhşiliklərə qarşı mübarizə və Oxcu-Səbadək hadisələri zamanı ordubadlıların qəhrəmanlığı da müəyyən təcrübə yaratdı.

1905-1906-cı illərdə istədiklərinə nail ola bilməyən ermənilər yeni soyqırım aktları törətməyə başladılar. Qafqaz canişini Voronsov-Daşkovun ermənipərəst siyasəti onların mövqelərini gücləndirdi. Birinci dünya müharibəsi, xüsusilə Osmanlı ordusunun Sarıqamışdakı məğlubiyyəti, rus ordusunun Osmanlı ərazisindəki işğalları ermənilərin açıq-aşkar soyqırımına başlanmasına təkan verdi. 1917-ci ildən başlayan soyqırım aktları 1918-1920-ci illərdə daha amansız şəkildə aldı. Bu dövrdə də Naxçıvan bölgəsi hadisələrin mərkəzində olmuşdu (14). Ermənilərin bütün ciddi-cəhdlərinə baxmayaraq Naxçıvan Azərbaycandan qoparmaq səyləri boşa çıxdı. Bu gün Naxçıvanın Azərbaycan Respublikasının ayrılmaz tərkib hissəsi kimi qalması, onun blokada şəraitində olmasına baxmayaraq dinamik inkişafını davam etdirməsi Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyevin siyasətinin qələbəsidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Нюрнбергский процесс. Сб материалов в семи томах. Т. л, с. 140-141, т. VII, с. 384.
2. «Azərbaycan» qəz., 27 mart 1998-ci il.
3. Ordubadi M.S. Qanlı illər. Bakı, 1991 (ilk nəşri. Bakı, 1911)
4. Nəvvab Mir Möhsün. 1905-1906-cı illər erməni müsəlman davası. Bakı, 1993.
5. Şükürov K. Azərbaycan ermənişünaslığı: xüsusiyyətləri, tarixi və dövrün tələblərinə dair // Qarabağ: dünən, bu gün və sabah. Bakı, 2006, s. 118-119.

6. Маевский В. Армяно-татарская смута на Кавказе, как один из фазисов армянского вопроса. Баку, 1993, с. 35.
7. Наджафов Б. Лично врага. История армянского национализма в Закавказье в конце XIX - начале XX в. л. Баку, 1993, с. 183-185.
8. Kazımov İ. Naxçıvan: əhalisi, sosial-iqtisadi və siyasi tarixinə dair (1828-1920-ci illər). Bakı, 2007, s. 119-133.
9. Всеподданнейший отчет сенатора Кузминского о ревизии города Ваку Бакинской губернии (Баку, 1906).
10. Рабочее движение в Баку в годы первой русской революции. Док. я мат. Баку, 1956, с. 99-110.
11. Axundov Y. "Qanlı əsrlərin ibrət dərsi və ya tarix təkrar olunur" Azərbaycan, 1990, №6, s. 155-156.
12. Свиетоховский Т. Русский Азербайджан. 1905-1920 // Хазар, 1990, № 1, с. 99.
13. Musa Urud. Zəngəzur, elmi-publisistik nəşr. Bakı, 1995, s. 197-214.
14. Paşayev A. XIX-XX əsrlərdə ermənilərin azərbaycanlılara qarşı törətdikləri soyqırımları və deportasiyaları (arxiv sənəd və materialları əsasında), DDA. Bakı, 2007; Abışov V. 1917-1918-ci illərdə erməni millətçilərinin Azərbaycan xalqına qarşı soyqırım siyasəti. NDU. Bakı, 2007; Əliyev Ə. Əlincə yaddaşı. Bakı, 2004; Əliyev M. Qanlı günlərimiz (1918-1 1920. Naxçıvan). Bakı, 1993; Kazımov İ. Naxçıvan: əhalisi, sosial-iqtisadi və siyasi tarixinə dair (1828-1920-ci illər). Bakı, 2007; Musayev İ, Azərbaycanın Naxçıvan və Zəngəzur bölgələrində siyasi vəziyyət və xarici dövlətlərin siyasəti (1917-1922). Bakı, 1996; Hacıyev İ. Ermənilərin Naxçıvana qarşı ərazi iddalarının əsassızlığı // Naxçıvan: tarixi gerçəklik, müasir durum inkişaf perspektivləri. Naxçıvan, 2006, s. 33-47; Маккарти Дж., Маккарти К.. Туурки і армуане. Баку, 1996; Свиетоховский Т. Русский Азербайджан. 1905-1920 // Хазар, 1990, №1,2; Fahrettin Kırzioğlu. Kars ili və çərçivəsində erməni mezalimi. Ankara, 1970; İbrahim Ethem Atınur Muhtariyyet Erefesinde Nahçıvan. Nahçıvan, 1999; yenə onun, Erməni məsələsinin Nahçıvan boyutu // Hayali Ermənistan və soyqırım hekayəsi. Uluslararası Tarih Sempozyumu. Kars, 2001; Nurhan Aydın. Qars ətrafında və Naxçıvanda erməni vəhşilikləri. Naxçıvan, 2006, s.300-322; Veysəl Ünivar. Naxçıvan: təlatüm və burulğanlar (1920-1921). Naxçıvan, 2006 və b.